

Markt en moraliteit: een lastige combinatie

door Maarten J. Verkerk

Markt en moraliteit zijn in de praktijk een lastige combinatie. Je krijgt gemakkelijk de indruk dat de markt zijn eigen regels kent en dat moraliteit een vreemde eend in de bijt is die van buitenaf in de markt 'geparachuteerd' wordt. Volgens sommige zakenlieden is het al moeilijk genoeg om aan de wettelijke voorschriften te voldoen, laat staan de meer stringente eisen van de ethiek. De kranten staan vol van ontsporingen: verduistering van goederen en gelden, te veel risico nemen, grote bonussen binnen slepen, afval illegaal storten, aanbieden van slechte producten, kinderarbeid, enzovoorts. Daar komt het volgende bij: het houdt maar niet op. Het ene schandaal is nog niet afgelopen of het volgende wordt al weer openbaar.

In dit artikel zou ik drie onderwerpen aan de orde willen stellen:

- (a) Waar gaat het in de markt eigenlijk om?
- (b) Hoe zijn markt en moraliteit met elkaar verbonden?
- (c) Hoe kun je het kwaad bestrijden?

Inleiding

Om de problematiek van dit artikel meer handen en voeten te geven wil ik beginnen met een casus: de huidige crisis in de financiële wereld. De documentaire *Inside Job* van Charles Ferguson geeft een goed inzicht in het ontstaan van en de praktijken die geleid hebben tot de financiële crisis. Ferguson laat zien dat de fundamentele oorzaak ligt in de deregulering van de financiële wereld die met het presidentschap van Ronald Reagan is begonnen. Allerlei wetten, die de vrijheid van het bedrijfsleven inperkten, werden afgeschaft in het geloof dat de markt zichzelf zou reguleren. Maar van die zelfregulering is weinig terecht gekomen. In plaats daarvan ontstond een cultuur van zelfverrijking. De documentaire geeft een verbijsterend verslag van de praktijken in de financiële wereld. Het blijkt dat de verantwoordelijke bankdirecteuren hun eigen financiële producten niet meer begrepen, dat ze hun medewerkers niet werkelijk aanstuurden, dat ze te veel risico namen en zelfs het bestaan van hun bedrijf bewust op het spel zetten. Ook komt naar voren dat bonussen – in vaktaal: *financial incentives* – de banken en hun klant uiteindelijk naar de afgrond hebben gebracht. Wat goed was voor de bankier bleek slecht voor de bank en haar klanten, en anders om. En, bankiers bleken uiteindelijk collectief voor hun eigen belang te kiezen. De internationale bestseller *Too big to fail* van Andrew Ross Sorkin illustreert dit aan de hand van het faillissement van de Lehman Brothers, een grote Amerikaanse bank. Dit boek laat duidelijk zien hoe de bank in de greep raakte van *big deals*, hoge omzetten en grote winsten. Met als gevolg dat de klant uit het oog verloren werd.

License to operate

De crisis dwingt ons om weer fundamentele vragen te gaan stellen. Over onszelf, over de financiële wereld en over de markt. Uiteindelijk draait het om de vraag 'Waartoe zijn we als mens op aarde?'. Draait ons leven om onze eigen belangen (neoliberalisme), gaat het om de gemeenschap (socialisme) of hebben we een roeping om God en de medemens te dienen (Christendom). De vraag 'Waartoe

zijn we als mens op aarde?’ leidt vanzelf tot de vraag naar het ‘waarom van een bank’ en het ‘waarom van de markt’.

In de bedrijfsethiek wordt veel nagedacht over de vraag naar het ‘waarom van een onderneming’. Hiervoor wordt ook wel de term ‘*license to operate*’ (vergunning om te handelen) gebruikt. Het mooie van deze term is dat expliciet gevraagd wordt naar het bestaansrecht van een onderneming. In de bedrijfsethiek worden grofweg twee antwoorden gegeven. Het eerste antwoord is het neoliberale: een onderneming heeft tot doel om de belangen van haar aandeelhouders te behartigen. Deze belangen worden meestal in financiële termen uitgedrukt: koers van het aandeel en het rendement. In deze opvatting vindt een onderneming haar bestaansrecht dus in het financiële rendement. Plat uitgedrukt: een onderneming is een winstmachine. Het tweede antwoord is een humanistische of christelijke: een onderneming heeft tot doel om waarde aan de maatschappij toe te voegen. In deze visie gaat het niet om het financiële resultaat maar de betekenis van de producten en de diensten voor de ontwikkeling van de samenleving.

In het neoliberale perspectief is het grote probleem van de financiële crisis dat de markt ‘haar werk niet heeft kunnen doen’. Door het ingrijpen van de overheid zijn slechte banken blijven bestaan en slechte bankiers op hun post blijven zitten. In het humanistische en christelijke perspectief is er veel meer aan de hand: de banken zijn hun missie vergeten. In plaats van goede producten en diensten voor hun klanten te ontwikkelen – en zo beloond worden met winst – zijn ze producten en diensten gaan ontwikkelen waarmee ze zoveel mogelijk winst konden genereren. In dit perspectief is het middel (geld, winst) een doel geworden. Met alle desastreuze gevolgen van dien. In dit verband wil ik wijzen op de opvatting van de econoom en filosoof Bob Goudzwaard die benadrukt dat het in de christelijke visie op de economie draait om duurzaamheid, rentmeesterschap en gerechtigheid.

Inherente verbinding

Hoe verhouden economie en moraliteit zich met elkaar? Is moraliteit een vreemde eend in de bijt? Is iets wat er bovenop komt? In het neoliberale denken vormt moraliteit een belemmering voor de markt en daarmee een bedreiging voor onze samenleving. In het christelijke denken daarentegen is moraliteit een integraal aspect van de markt. Laten we nog eens teruggaan naar het begin van de financiële crisis: de giftige hypotheek. Als onderdeel van de deregulering verdwenen allerlei eisen met betrekking tot het geven van hypotheek en de manier waarop banken hypotheek konden doorverkopen. Onder Reagan en later onder Clinton is zwaar ingezet op het bezit van een eigen huis. Elke Amerikaan zou een hypotheek moeten kunnen krijgen om een eigen woning te kunnen bezitten. Dit leidde tot nieuwe hypotheekvormen, bijvoorbeeld hypotheek met een lage instaprente. Zo werden hypotheek gegeven die de eerste drie jaar een lage rente hadden, bijvoorbeeld 2 %, en die na drie jaar zou stijgen naar 5 %. De hoogte van de hypotheek werd echter bepaald aan de hand van de combinatie van het salaris en het lage percentage. Het gevolg was dat veel Amerikanen na drie jaar in de financiële problemen kwamen: ze konden hun hypotheek niet meer betalen. Maar het bijzondere was dat de bank en de bankier die de hypotheek hadden verkocht daar geen last meer van hadden. Ze hadden hun courtage geïnd en hun bonussen gekregen. Tevens hadden ze de giftige hypotheek samen met de goede hypotheek op een stapeltje gelegd, er een touwtje omgedaan en als setje doorverkocht aan andere banken of beleggers. Via een slimme truc zorgen ze ervoor dat dat deze setjes een *triple A* status kregen: dat wil zeggen, uiterst solide.

Dit voorbeeld laat zien dat economie en moraliteit op het niveau van de transactie met elkaar verbonden zijn. Vanuit moreel oogpunt zijn er twee problemen. In de eerste plaats is het onverantwoord iemand een hypotheek te verkopen die hij of zij na drie jaar niet meer kan betalen. In de tweede plaats is het onverantwoord om slechte hypotheeklen met een *triple A* status te verkopen. Uiteindelijk leidde deze praktijken tot de ondergang van de twee grootste Amerikaanse hypotheekbanken *Fanny Mae* en *Freddy Mac* (beide banken werden gered door de Amerikaanse overheid). Vanuit economisch oogpunt onacceptabel: een geweldige vernietiging van kapitaal. Deze economisch onacceptabele praktijken bleken ook immoreel te zijn: zo handel je niet. Dit simpele voorbeeld laat zien dat economie een eigen normativiteit heeft: zo'n geweldige kapitaalvernietiging is slecht voor de economie. Maar dit voorbeeld laat ook zien dat economisch handelen altijd ingebed is in sociale structuren: door slecht economisch te handelen doen we onze medeburgers onrecht. Veel arme Amerikanen hebben hun huissleutel gedesilluseerd bij de bank ingeleverd en leven nu in caravankampen aan de randen van de grote steden. Andere Amerikanen zijn hun werk verloren omdat hun bank failliet ging en zijn hun pensioen kwijt omdat belegd was in giftige hypotheeklen. De les van het verhaal is dat economie een eigen moraliteit heeft. En dat de moraliteit van de economie nauw verbonden is met het welbevinden van de samenleving.

Vechten tegen het kwaad

De documentaire *Inside Job* leert ons veel over de aard van de mens: als er geen regels en controle zijn dan krijgt het kwaad alle gelegenheid om uit te groeien tot destructieve proporties. Ook leert deze documentaire dat veel hoofdrolspelers zich niet willen verantwoorden: Ferguson klopte tevergeefs bij hen aan om commentaar te geven op de crisis. De ondertitel van de documentaire leert ons iets over de omvang van deze crisis: *The film that cost over \$20,000,000,000,000 to make!*

Het liberale denken is bijzonder optimistisch over de aard van de mens. Uiteindelijk wordt het gedragen door het geloof dat de mens uiteindelijk goed is. En het functioneren van de markt zal daar elke ondernemer en bankier aan herinneren. Met als gevolg dat in de liberale visie de overheid op dit gebied nauwelijks een taak heeft. *Inside Job* veegt elk optimisme van tafel. Elk beeld en elk interview lijkt de boodschap van de catechismus te bevestigen: de mens is geneigd tot alle kwaad.

Hoe kijkt de bedrijfsethiek naar het kwaad? In de bedrijfsethiek wordt geregeld naar de vuistregel gewezen dat tien procent van de mensen altijd foute morele keuzen maakt, dat tien procent van de mensen moreel onkreukbaar zijn en dat tachtig procent van de mensen met de meerderheid meegaat (in het goede en in het slechte). Deze vuistregel laat het belang zien van een goede morele cultuur in een bedrijf: tachtig procent van de medewerkers zal een goede morele leider volgen (en de tien procent die altijd foute keuzen maken zullen in de loop van de tijd wel ontslagen worden). Maar het negatieve is ook waar: tachtig procent van de medewerkers zullen een slechte morele leider volgen (en de tien procent die onkreukbaar zijn zullen het bedrijf na verloop van tijd verlaten). Alle schandalen en crisissen laten de waarheid van deze vuistregel zien. Er is hier sprake van meer dan een vuistregel. De Amerikaanse psycholoog Lawrence Kohlberg heeft deze vuistregel onderbouwd in zijn onderzoek naar de morele ontwikkeling van mensen. Hij onderscheidt drie stadia. Het eerste stadium – het preconventionele – kenmerkt zich door een moreel vorming door beloning en straf. Het tweede stadium – het conventionele – wordt gekarakteriseerd door het zich aanpassen van sociale

conventies en verwachtingen. In het derde stadium – het postconventionele of het principiële – maken mensen zelfstandig keuzen op basis van hun eigen morele kompas. Kohlberg liet zien dat slechts een klein deel van de volwassenen zich in het derde stadium bevindt. De onderzoeken van Kohlberg zijn herhaald voor de bedrijfssituatie: de uitkomsten waren hetzelfde.

In de bedrijfsethiek zijn verschillende benaderingen ontwikkeld om verantwoord gedrag te faciliteren. De belangrijkste ethieken zijn:

- (a) De doelethiek die zich bezighoudt met de vraag of het de doelstellingen die een bedrijf nastreeft al dan niet ethisch verantwoord zijn.
- (b) De plicht- of regelethiek die zich richt op de vraag welke handelingen al dan niet verantwoord zijn.
- (c) De deugdethiek die zich afvraagt welke deugden een ondernemer of bankier zou moeten hebben.

De afgelopen jaren zien we een grote nadruk op de plicht- of regelethiek. Plichten of regels kun je namelijk opschrijven en vervolgens de rechter laten bepalen of iemand zich daaraan gehouden heeft of niet. Het probleem met deze benadering is dat regels geen oplossing voor elk probleem geven en dat mensen altijd slimmer zijn dan regels. Ook is er meer aandacht gekomen voor de doelethiek. Met name in de financiële wereld bezint met zich op de vraag wat een goed product of een goede dienst is. En deze vraag wordt haast altijd vertaald in regels: zo en zo moet het product of moet de dienst er wel of niet uitzien. Ook hier komen de problemen van de regelethiek dus weer naar voren. Opvallend is dat er nauwelijks aandacht is voor de deugdethiek. Terwijl we het juist van deugden moeten hebben. Een deugdvolle bankier zal zich aan de regels houden, zal goede producten verkopen en zal geen gebruik maken van de domheid van de klant of de gaten in de wet.

Christelijke waarden

Daarnaast moet nog de volgende vraag gesteld worden. Wat zijn goede doelen? Wat zijn goede regels? Wat zijn goede deugden? De ethiek kan deze vragen uiteindelijk niet beantwoorden. Om hier een antwoord op te kunnen geven moet je als mens terug gaan naar je diepste overtuigingen. En dan komen we weer terug bij de vraag die we al eerder in dit artikel gesteld hebben: Waartoe is de mens op aarde? In dit verband wil ik pleiten voor christelijke waarden als liefde en gerechtigheid. Laten deze waarden onze doelen omschrijven, onze regels definiëren en onze deugden bepalen. Het zijn deze waarden die niet alleen oog hebben voor de belangen van degene die handelt maar ook voor de belangen van degene die bij een handeling betrokken zijn of de consequenties van een handeling ervaren.

Het is een uitdaging om in deze tijd christen te zijn. Aan de ene kant weten we ons rijk gezegend met christelijke waarden en met een traditie die vanuit deze waarden heeft nagedacht over markt en economie. Aan de andere kant ziet het kwaad diep in ons eigen hart en doen gemakkelijk mee aan kwade praktijken. Christen zijn betekent ook leven met deze spanning. Maar het is een leven in hoop: er komt eens een tijd waarin deze spanning overwonnen zal zijn.